

LLEWELLYN VAUGHAN-LEE

RUGĂCIUNEA INIMII ÎN CREȘTINISM ȘI SUFISM

Prefață de Rev. Cynthia Bourgeault

Traducere din limba engleză de
Mihai Liță

Editura Paralela 45

Redactare: Mihai Liță
Tehnoredactare: Mihail Vlad
Corectură: Dușa Udrea-Boborel, Mugur Butuza
Pregătire de tipar: Marius Badea
Design copertă: Laurențiu Midvichi

Ilustrația copertei: Saida Shigapova/shutterstock.com

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

VAUGHAN-LEE, LLEWELLYN

Rugăciunea inimii în creștinism și sufism / Llewellyn Vaughan-Lee;

pref. de Rev. Cynthia Bourgeault; trad. din lb. engleză de Mihai

Liță. – Pitești: Paralela 45, 2022

Conține bibliografie

ISBN 978-973-47-3695-9

I. Bourgeault, Cynthia (pref.)

II. Liță, Mihai (trad.)

2

Prayer of the Heart in Christian & Sufi Mysticism

Llewellyn Vaughan-Lee

Text copyright © 2012 by The Golden Sufi Center, www.goldensufi.org.

Copyright © Editura Paralela 45, 2022

Prezenta lucrare folosește denumiri ce constituie mărci înregistrate,
iar conținutul este protejat de legislația privind dreptul de proprietate intelectuală.
www.edituraparelela45.ro

Cuprins

<i>Scara harurilor divine</i>	7
<i>Preambul</i>	11
<i>Prefață</i>	13
<i>Introducere</i>	17
1 Rugăciune și ascultare	23
<i>Receptivitatea interioară</i>	23
<i>Discernământul</i>	27
<i>A fi atent la iubire</i>	30
2 Treptele rugăciunii	35
<i>Reamintirea</i>	36
<i>Liniștea</i>	39
<i>Unirea</i>	42
<i>Extazul</i>	46
3 Rugăciunea lui Iisus și dhikr	51
<i>Transformarea interioară</i>	56
<i>Respirația</i>	59
<i>Rugăciunea întregii creații</i>	61
4 „Cercul iubirii“	65
<i>Prima rugăciune</i>	65
<i>Așteptând la poartă</i>	70
<i>„Cercul închis al iubirii“</i>	73

5	Inima se roagă.....	75
6	Rugăciune pentru Pământ.....	81
7	Rugăciunea personală.....	87
	<i>Bibliografie.....</i>	<i>89</i>
	<i>Mulțumiri.....</i>	<i>91</i>
	<i>Despre autor.....</i>	<i>92</i>
	<i>Despre editor.....</i>	<i>93</i>
	<i>Despre lucrare și autor.....</i>	<i>94</i>

EDITURA PARALELA 45

Este foarte cunoscut faptul că în ultimul deceniu al vieții sale Thomas Merton – marele mistic creștin contemporan – a fost foarte atras de budism. Ceea ce se cunoaște mai puțin este că el a fost la fel de mult – poate că, în unele privințe, chiar mai mult – atras de sufism. Cândva, în acei ani, el a dat peste comentariul în franceză al lui Louis Massignon la un tratat despre inimă al lui Al-Hallāj, un sfânt sufi din secolul al IX-lea. Foarte mișcat de ceea ce a găsit în el, Merton s-a referit apoi mereu și mereu la acest text, atât în scrierile sale oficiale, cât și în jurnalele sale. În special explicația lui Massignon despre *point vierge* – acel spațiu divin misterios din centrul inimii omului (cunoscut de sufi ca *sirr*, „Cel Secret“) – l-a îndemnat pe Merton să scrie ultimul paragraf al eseului său *A Member of the Human Race* („Un membru al spiței uname“):

Apoi a fost ca și cum aș fi descoperit deodată frumusețea secretă, adâncurile inimilor lor, la care nici păcatul, nici dorința, nici importanța de sine nu pot ajunge – miezul realității lor...

Apare din nou aici această expresie – *le point vierge* – pe care nu o pot traduce. În centrul ființei noastre se află un punct al Nimicului, neatins de păcat și de iluzie, un punct al Adevărului pur, un punct sau o scânteie care aparține numai lui Dumnezeu, care nu este niciodată la dispoziția noastră, din care Dumnezeu dispune de viața noastră, care este inaccesibil fanteziilor minții noastre sau brutalităților voinței noastre. Acest mic punct al Nimicului și al sărăciei absolute este slava precurată a lui Dumnezeu scrisă în lăuntru nostru, ca sărăcie a

noastră, ca mizerie a noastră, dar și ca filiație a noastră. Este ca un diamant pur strălucind în lumina invizibilă a cerurilor. El poate fi găsit în orice ființă și, dacă le-am putea vedea, am descoperi cum miliarde de astfel de puncte de lumină se unesc precum strălucirea unui soare, făcând ca tot întunericul și toată cruzimea vieții să dispară pe deplin.

În oglinda sufismului, Merton și-a regăsit – profund iluminată – propria sa inimă creștină.

Sufismul și creștinismul sunt unite prin inimă; nu există nicio îndoială asupra acestui fapt. Am ajuns, la rândul meu, la această concluzie pe parcursul propriei căutări – [desfășurate] pe durata a douăzeci de ani – cu scopul de a recupera tradiția autentică a înțelepciunii creștine. De-a lungul acestei călătorii am primit hrană [spirituală] de la mulți învățători sufi, Llewellyn Vaughan-Lee fiind primul dintre ei. Acești minunați îndrumători m-au ajutat să regăsesc – în inima propriei tradiții creștine – marea cale a iubirii, mereu prezentă, deși adesea ascunsă de limbajul teologic abstrus prin care creștinismul s-a obișnuit atât de repede să se prezinte pe sine. Îmi imaginez adesea cu ochiul minții un fel de transfer, care poate că este incorect atât din punct de vedere istoric, cât și din punct de vedere politic, dar continuă să răsune [în mine] ca un adevăr interior: în secolele ce au urmat după ridicarea sa la [rangul de] religie oficială a Imperiului Roman, pe măsură ce creștinismul instituționalizat devenea din ce în ce mai dogmatic și mai sentențios în formulările sale, a apărut în leagănul Islamului sufismul [ca] pentru a primi și hrăni acele învățături despre inimă, sădite pentru prima oară în acele ținuturi ale Orientului Apropiat direct din inima cea vie a lui Iisus.

Sufismul și creștinismul sunt unite prin inimă – poate și literal, dar cu siguranță spiritual și simbolic. Ele sunt căi înrudite ale transfigurării prin iubire. Ambele tradiții descriu călătoria spirituală prin aceeași metaforă esențială: ca un cântec cosmic al iubirii care începe în exil și se încheie în intimitatea [ființei] divine. De la sunetul flautului de trestie³ al lui Rūmī, sfâșietor pentru suflet, până la metaforele teologice profunde ale [camerelor] „castelului interior“, la Sf. Tereza de

³ Instrument muzical mult-iubit de sufi, numit *ney*. (N. tr.)

Nucleul majorității religiilor este rugăciunea: o cale a comunicării cu Dumnezeu. Ea poate lua forma rugăciunilor prestabilite, a ritualurilor de comuniune interioară. Poate lua însă și forma rugăciunii personale, în care ne găsim propriul mod de a fi împreună cu Dumnezeu, cu Divinul care este sursa tuturor lucrurilor.⁷ Pentru mistici, cea mai profundă formă de rugăciune personală este Rugăciunea Inimii, prin care suntem atrași în inima noastră, acolo unde putem fi singuri cu Preaiubitul nostru. Aici inima strigă către Dumnezeu, aici ne odihnim în liniște așteptând, ascultând, topindu-ne în iubire. Putem găsi Rugăciunea Inimii atât în tradiția mistică sufită, cât și în cea creștină.

Această carte de mici dimensiuni este un extras al propriilor experiențe legate de Rugăciunea Inimii, [rezultate în urma] unei călătorii pe calea sufită a iubirii care continuă [pentru mine] de aproape 40 de ani.

Înțelegerea mea legată de această rugăciune interioară în tradiția mistică creștină provine în principal din scrierile Sf. Tereza de Ávila. Sf. Tereza își descrie experiențele profunde de rugăciune mistică atât în *Interior Castle (Castelul interior)*, cât și în autobiografia ei, *The Life of St. Teresa of Jesus (Viața Sf. Tereza d' Ávila)*. În ciuda dificultăților de a realiza practici mistice sub ochiul vigilent al Inchiziției, ea a fost

⁷ Folosesc termenul „Dumnezeu“ nu referindu-mă la o figură paternă antropomorfă sau la o altă imagine personificată, ci la o Realitate atotcuprinzătoare, omniprezentă, care este atât imanentă („mai aproape decât vena gâtului“, cf. Coran, 50.16), cât și transcendentă („aflată chiar și dincolo de ideea noastră despre ce înseamnă «dincolo»“). Sufiții numesc această Realitate „Cel Preaiubit“.

atrasă – dincolo de [simpla] repetare mentală a rugăciunilor prescrise – de liniștea Rugăciunii Inimii, prin care a experimentat comuniunea mistică a ființei sale cu Divinul. În *Castelul interior* ea descrie șapte „lăcașuri“ diferite ale sufletului și progresia prin care rugăciunea și practica spirituală ne poartă către cel mai profund loc [al interiorității]: cel al căsătoriei mistice a sufletului cu Dumnezeu. În *Viața Sf. Tereza d' Ávila*, ea prezintă diferitele trepte ale rugăciunii, care țin de această relație tot mai profundă cu Dumnezeu.

Pasiunea și intensitatea vieții interioare de rugăciune a Sf. Tereza au fost întotdeauna o sursă profundă de bucurie pentru mine, întrucât am găsit în tradiția mistică creștină o descriere a rugăciunii contemplative care rezonează atât de mult cu experiența mea din tradiția sufită. Ea scrie despre modul în care a fost purtată de rugăciune, absorbită, contopită în taina divină a inimii, în moduri care fac referire la unica Sursă a iubirii, cea de care toți misticii sunt atrași. Și, deși tradiția monastică din care făcea parte Sf. Tereza este foarte diferită la exterior de calea sufită, care este trăită în mijlocul vieții lumești, a familiei, a muncii și a tuturor celorlalte activități ale noastre, ea conține o mistică foarte „cu picioarele pe pământ“, care i-a echilibrat viziunile interioare și stările extatice intense. Pentru ea, „Dumnezeu trăiește printre vase și tigăi“⁸, iar bucuria simplă de a mânca este redată prin rostirea: „Când te rogi, roagă-te, când mănânci terci de ovăz, mănâncă terci de ovăz“⁹. Deși Sf. Tereza se referă tot timpul la sine ca fiind lipsită de învățătură, ea descrie precis și cu detalii, precum și cu pasiune diferitele trepte ale rugăciunii. Ea ne ghidează, pe baza propriei experiențe, către aprofundarea comuniunii tăcute cu Divinul, care, în cele din urmă, ne copleșește cu prezența Sa: [ea ne descrie modul în care] sufletul receptiv este răpit, topindu-se în unirea [sa cu Dumnezeu]. Citindu-i experiențele, am fost profund mișcat să descopăr că ele corespund cu etapele de aprofundare a absorbției în inimă – care ne duc la unirea cu Preaiubitul nostru – din sufism.

⁸ *Interior Castle*, trad. Mirabai Starr, „Introduction“, p. 11.

⁹ *Ibidem*, p. 12.

În fiecare cale găsim Rugăciunea simplă a Inimii, în care practicantul lasă în urmă mintea și gândurile sale. În loc să ne implicăm într-un proces activ de rugăciune sau meditație, pur și simplu pătrundem în inimă, în acel centru spiritual al ființei noastre. Pentru a-l cita pe Sf. Teofan Zăvorâtul:

Concentrarea
atenției în inimă –
acesta este punctul de plecare al rugăciunii.¹⁰

Așa cum inima fizică este centrul corpului nostru material, tot așa inima spirituală este centrul corpului nostru spiritual, organul conștiinței noastre divine. În inimă putem avea o relație directă cu Dumnezeu. Aici are loc comuniunea divină, unde îl întâlnim pe Preaiubitul nostru. Benedictinul francez Henri Lassaux descrie foarte frumos această calitate a inimii în cartea sa despre rugăciune:

Inima este locul originii noastre, în care sufletul vine – ca să zicem așa – din mâinile lui Dumnezeu și se trezește către sine¹¹.

Și, exact așa cum Sf. Tereza discută despre diferitele lăcașuri interioare ale sufletului, tot astfel și misticii sufiți descriu diferitele „camere ale inimii“, care ne conduc din ce în ce mai adânc către miezul ființei noastre, unde suntem întotdeauna una cu Dumnezeu.¹²

Pentru a începe practica Rugăciunii Inimii trebuie să fii singur, să-ți îngădui să cobori din minte în inimă. Calitatea simțirii inimii este cea care ne atrage înapoi către Dumnezeu¹³. Acest sentiment poate fi dragostea, dorul, tristețea, oricare ar fi modul în care inima noastră se

¹⁰ *For Lovers of God Everywhere: Poems of the Christian Mystics*, de Roger Housden, p. 90.

¹¹ Citat din Kallistos Ware, *Merton and Hesychasm*, p. 6.

¹² Pentru o descriere detaliată a „camerelor inimii“ în tradiția sufită, vezi Vaughan-Lee, *Fragments of a Love Story: Reflections on the Life of a Mystic*, cap. 1, „Chambers of the Heart“.

¹³ Sf. Teofan Zăvorâtul desemnează rugăciunea simțirii ca „a treia treaptă a rugăciunii“, după rugăciunea trupului și rugăciunea minții. *The Art of Prayer*, p. 52.

Rugăciune și ascultare

Receptivitatea interioară

Rugăciunea se naște din nevoie. Ne simțim singuri și în nevoie. Și numai Divinul poate răspunde acestei nevoi. Această nevoie ne atrage către locul rugăciunii din noi, către inima noastră, care privește către Dumnezeu.

Chemând din adâncurile ființei noastre, facem cunoscută nevoia noastră legată de [regăsirea] propriei ființe și a lui Dumnezeu. Ne rugăm în funcție de nevoile noastre și de necesitățile momentului. În momente diferite, nevoile noastre sunt diferite. Ne putem ruga pentru iertare, pentru înțelegere, pentru bunătate. Ne putem ruga pentru ca relațiile noastre să nu fie umbrite de neîncredere sau pentru copiii noștri, ca să fie feriți de suferință. Toată multitudinea de dificultăți pe care le întâmpinăm în viața noastră de zi cu zi poate fi adusă în rugăciunea noastră; dificultățile noastre, ale familiei și ale prietenilor, necazurile lumii¹⁵. Sperăm [ca astfel] să atragem atenția lui Dumnezeu asupra acestor

¹⁵ În tradiția sufi, dacă cineva se roagă pentru un altul, este cel mai bine [ca între cei doi] să existe o conexiune personală, o legătură. Atunci este suficient ca [acela care se roagă] să menționeze în inima sa prenumele persoanei [pentru care se roagă], oferindu-l lui Dumnezeu, și apoi să lase gândul să plece. De asemenea, se poate [și] evoca în inimă persoana [pentru care se face rugăciunea].

probleme, astfel încât iubirea și harul Său infinite să poată ajunge în lumea noastră și să ne ajute în durerea [noastră] de a fi oameni.

Rugăciunea are o putere nelimitată, pentru că ne conectează cu puterea infinită a lui Dumnezeu. Rugându-ne, oferim dificultățile de a trăi într-o lume în care Divinul pare adesea absent, cu cea mai profundă înțelegere a faptului că numai Divinul – care este Sursa întregii vieți și a întregii iubiri – ne poate ajuta cu adevărat. Noi, cei care suntem atât de mici și de singuri, privim către Dumnezeu și astfel ne îndreptăm atenția de la multiplicitate înapoi către Unul. Uneori oamenii gândesc: „De ce să-L deranjez pe Dumnezeu? De ce ar preocupa-o pe această Mare Ființă necazurile mele?“ Dar aceasta este vocea egoului, pentru că separă în mod fals ființa [umană] de Dumnezeu. Suntem o parte a lumii lui Dumnezeu, și dacă suntem la necaz, ar trebui să ne întoarcem către El.

De atâtea ori ni se pare că rugăciunea noastră nu este auzită, că suntem uitați, singuri. Și totuși, așa cum spune misticul: „Dacă inima aude rugăciunea, Dumnezeu aude [și El] rugăciunea“. Iar mai important decât orice răspuns concret este actul rugăciunii în sine, al întoarcerii către Dumnezeu. În viața noastră ocupată este atât de ușor să uităm Divinul, să fim cufundați în propriile noastre probleme și în grija față de propria ființă. Misticul știe că [aspectul] care contează cu adevărat este legătura interioară a inimii, cea în care inima noastră se deschide și plânge. Este ceva atât de simplu și totuși atât de ușor de trecut cu vederea. Rugăciunea este o cale de a fi cu Dumnezeu.

Fiecare dintre noi are propriul mod de relaționare cu această taină profundă, propriul mod de rugăciune. Pentru unii rugăciunea are loc în ceasurile întunecate ale nopții, când suntem [încă] treji, apăsați de grișile noastre cele mai mari. Unii consideră că este mai ușor să se roage în timp ce merg sau găesc în natură o cale de acces la această comunicare interioară. Alții se pot ruga în timp ce se află în grădina lor, simțind între flori prezența divină. Unii se roagă atunci când văd suferință, în timp ce alții își deschid inima atunci când experimentează frumusețea. Pe mistic, Rugăciunea Inimii îl atrage către profunzimea centrului ființei sale, unde poate fi singur cu Preaiubitul său, unde inima sa poate

plânge, iar el poate fi prezent în strigătul ei. Unde poate vorbi și trăi cel mai adânc dor al sufletului său: acela de a fi cu Dumnezeu.

Atât sufiții, cât și tradițiile mistice creștine au cultivat o practică a contemplației care ne duce adânc în inimă, unde putem fi singuri cu Dumnezeu. Sufismul este o cale a iubirii în care cel care iubește este purtat de iubire și dor înapoi la Cel Preaiubit, de la experiența despărțirii de Dumnezeu până la starea de unitate din inimă. În sufism parcurgem această întoarcere către iubire prin practica unei Meditații a Inimii (*murāqaba*) în care aducem mintea în inimă. Cufundându-ne în inimă, îngăduim energiei iubirii să încetinească mintea și numeroasele ei gânduri, până când, în cele din urmă, ajungem la o stare de receptivitate vidă, în care așteptăm cu răbdare în inimă. Chiar dacă gândurile vin și pleacă, nu le acordăm nicio atenție, ci rămânem în această stare de conștiință interioară vidă. În acest loc interior putem ajunge să auzim cuvintele Preaiubitului nostru, să experimentăm prezența divină sau să ne unim mai profund cu liniștea care este caracteristică iubirii.

În misticismul creștin, Rugăciunea Liniștii¹⁶ este o practică a tăcerii, în care Îl ascultăm pe Dumnezeu. În această ascultare tăcută, în această receptivitate interioară, sufletul este infuzat cu prezența divină. Sf. Tereza de Ávila descrie Rugăciunea Liniștii ca pe o scânteie a iubirii adevărate a lui Dumnezeu, care Se face simțit ca pace și bucurie coplesitoare sau fericire. Simțirile noastre sunt absorbite în Dumnezeu, care lucrează în noi. [Atunci] chiar și vorbirea [de exemplu, rugăciunea vocală și meditația] ne obosește sufletul; „[el] nu vrea să facă altceva decât să iubească”¹⁷.

Rugăciunea Liniștii are, de asemenea, asemănări cu Rugăciunea Centrării¹⁸ elaborată de părintele Thomas Keating, care îl conduce pe practicant într-o stare de liniște receptivă, în care mintea este adusă în inimă. Cu cuvintele părintelui Keating:

Liniștea este limba pe care o vorbește Dumnezeu¹⁹.

¹⁶ În original, *Prayer of Quiet*. (N. tr.)

¹⁷ *Life of St. Teresa*, cap. XV.

¹⁸ În original, *Centering Prayer*. (N. tr.)

¹⁹ *Newsweek*, 6 ianuarie 1992, „Talking to God“, p. 44.

Această practică își are originea în rugăciunea contemplativă a primilor Părinți ai Deșertului. Rugăciunea Centrării începe adesea cu meditația asupra unui cuvânt sau a unei expresii, în timp ce Rugăciunea Liniștii – ca și Meditația Inimii din tradiția sufi – se concentrează asupra tăcerii și receptivității interioare.

A învăța să te rogi înseamnă a învăța să ascuți. În inimă învățăm să așteptăm cu răbdare cuvintele lui Dumnezeu, care pot veni chiar și atunci când nu le-am cerut. Ascultarea în sine este o formă de rugăciune, în care întreaga noastră ființă este receptivă. Rugăciunea este comuniune cu Dumnezeu; împărtășim cu El nevoile noastre și, de asemenea, învățăm să fim atenți, așa cum descrie atât de frumos Rūmī:

Fă ca totul în tine, fiecare atom al ființei tale, [să devină] o ureche și vei auzi în fiecare moment ceea ce Sursa îți șoptește, doar ție și pentru tine, fără a mai fi nevoie de vorbele mele sau ale altcuiva. Voi sunteți – cu toții suntem – iubiiții Celui Preaiubit și în fiecare clipă, în fiecare eveniment al vieții voastre, Cel Preaiubit vă șoptește exact ceea ce trebuie să auziți și să cunoașteți. Cine poate explica vreodată acest miracol? [El] pur și simplu este. Ascultați și îl veți descoperi în fiecare clipă care trece. Ascultați și întreaga voastră viață va deveni o conversație în gândire și acțiune între voi și El, direct, fără cuvinte, acum și întotdeauna.²⁰

A asculta în inimă înseamnă a ne acorda ființa cu Preaiubitul nostru. Dezvoltăm [astfel] „urechea inimii“, ascultarea interioară a sufletului. Uneori Dumnezeu comunică direct prin cuvinte. Cel Preaiubit nu vorbește prea des cu voce tare și nici nu vine să bată la ușă. De cele mai multe ori Dumnezeu „vorbește“ foarte discret, răspunzând rugăciunilor noastre, dându-ne îndrumare sau șoptindu-ne despre tainele sufletului, [despre] tainele iubirii divine. Am putea auzi aceste cuvinte ca pe o voce liniștită, șoptită sau ca pe un gând care apare brusc. Iar lucrarea noastră constă în a învăța să ascultăm, în crearea unui spațiu interior

²⁰ Trad. Andrew Harvey, *Light Upon Light*, p. 99.

în care această voce să nu mai fie înăbușită de pălăvrăgeala constantă a minții, de anxietăți sau de dorințe.

În această tăcere a rugăciunii receptive, a Rugăciunii Liniștii, Dumnezeu îi poate vorbi direct sufletului. În cuvintele lui Miguel de Molinos, unul dintre apărătorii renașterii religioase a cvietismului:

Fără să vorbească, să dorească sau să gândească, el [spiritul contemplativ] ajunge la o tăcere mistică adevărată și perfectă, în care Dumnezeu îi vorbește, i Se dezvăluie și, din adâncul profunzimii Sale, îl învață cea mai înaltă și desăvârșită înțelepciune. El îl cheamă și îl îndrumă către această singurătate lăuntrică și tăcere mistică, spunându-i că îi va vorbi, lui și numai lui, în locul cel mai tainic și mai ascuns al inimii.²¹

Discernământul

În *Castelul interior*, Sf. Tereza descrie în detaliu „felul în care, atunci când binevoiește, Dumnezeu îi vorbește sufletului”²².

Ea descrie diferitele moduri în care Dumnezeu i se adresează acestuia:

Unele dintre ele par să provină din afară; altele din cele mai mari profunzimi lăuntrice ale sufletului; altele din partea superioară; în timp ce altele, din nou, sunt atât de complet în afara sufletului, încât pot fi auzite cu urechile și par să fie rostite de o voce omenească.²³

²¹ Molinos, Miguel de, *Spiritual Guide*, citat de Evelyn Underhill în *Mysticism*, p. 324. Molinos (m. 1697) a fost principalul „apostol” al cvietismului, care a avut un efect indirect [și] asupra Sf. Tereza de Ávila.

La rândul ei, Sf. Tereza ne sfătuiește ca, atunci când începem să simțim că Dumnezeu ne aude rugăciunile, să rămânem în tăcere în lăuntrul nostru: „Atunci când, în urma semnelor tainice pe care ni le dă, începem să înțelegem că El ne aude, este bine să rămânem în liniște”. *Interior Castle*, „Fourth Mansion”, cap. 3, p. 88.

Cvietismul a fost în cele din urmă condamnat de Biserică, în 1687; în același an, Molinos a fost închis pe viață.

²² *Interior Castle*, trad. E. Allison Peers, „Sixth Mansion”, cap. 3, p. 138.

²³ *Ibidem*, p. 139.